

В.І. ТИМОШЕНКО,
кандидат юридичних наук

СУТНІСТЬ І ФОРМА ДЕРЖАВИ В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ КОНЦЕПЦІЇ І.О. ІЛЬІНА

Актуальною проблемою сучасної юридичної науки є розбудова української державності. Ця проблема не може бути вирішена без глибокого філософського і політико-правового аналізу природи і мети держави, дослідження сутності і форми держави, в якій ми живемо. Справді, наукові дослідження мають урахувати не лише реальні історичні процеси, а й досвід, нагромаджений на попередніх етапах розвитку теоретичної думки. Окремі теоретичні побудови ліберальної політико-правової думки вже досліджувались і найбільш прогресивні її досягнення втілено на практиці. Консервативна ж теорія держави, як правило, залишалася поза увагою сучасних дослідників. На нашу думку, передусім заслуговують на увагу теоретичні дослідження ліберальних консерваторів, які обстоювали ідеї необхідності радикальних соціальних реформ урахування національного досвіду державного будівництва, відмови від автоматичного перенесення здобутків західноєвропейських вчених на вітчизняний ґрунт, створення власних теоретичних розробок майбутніх перетворень. Ці ідеї і принципи, що раніше відкидалися консерваторами, одержали належну розробку в творчості прихильників ліберального консерватизму, який набув чітко окреслених рис у російській філософсько-політичній думці в останні десятиліття XIX ст. і остаточно сформувався в першій половині XX ст.

Поворотним етапом у розвитку ліберального напрямку російської консервативної думки початку XX ст. було вчення видатного російського політико-правового мислителя, історика філософії права І.О. Ільїна. В центрі його роздумів — проблеми Росії, її історії, пошуки шляхів соціального та духовного відродження, питання морального становлення особистості. Увібравши в себе основні проблеми консервативного політичного мислення, теорія І.О. Ільїна обстоювала помірковану регулюючу діяльність держави, необхідність індивідуальної свободи особистості, систему представництва і виборності органів влади.

Іван Олександрович Ільїн народився 16 березня 1883 р. у Москві в дворянській сім'ї присяжного повіреного округу Московської судової палати. В 1901 р. з золотою медаллю закінчив класичну гімназію, а в 1906 р. —

юридичний факультет Московського університету, в якому залишився для підготовки до професорського звання на кафедрі енциклопедії та історії філософії права під керівництвом професора П.І. Новгородцева. Після стажування за кордоном (1910—1912 рр.), переважно в Німеччині, повернувся до наукової і педагогічної роботи в Москві. У 1918 р. І.О. Ільїн видав двотомну монографію “Філософія Гегеля як вчення про конкретність Бога і людини”, яка стала його дисертацією, захистивши яку одразу одержав два ступені — магістра і доктора державних наук.

Після революції 1917 р. І.О. Ільїн включився в ідеологічну боротьбу проти нового ладу. Шість разів був заарештований 1922 р. висланий за кордон. У 1923 р. І.О. Ільїн зайняв посаду професора Руського наукового інституту в Берліні. Після приходу до влади Гітлера І.О. Ільїн, який не прийняв націонал-соціалістичної ідеології, змушений був у 1934 р. залишити інститут, а в 1938 р. емігрувати до Швейцарії, де й прожив решту свого життя. Помер 21 грудня 1954 р. у м. Цоліконі під Цюрихом.

І.О. Ільїн залишив суттєву філософську та політико-правову спадщину. Він автор понад тридцяти книг, брошур і кількох сотень статей. У цій статті ми спинимося лише на деяких теоретико-політичних ідеях Ільїна, які найбільш актуальні для сучасного етапу розвитку нашої держави, на ідеях, які стосуються сутності та форми держави, ролі правосвідомості в її становленні.

З самого початку своєї творчості І.О. Ільїн проявив інтерес до філософських питань. Формально юрист, а по суті філософ (за словами П.Б. Струве) І.О. Ільїн все життя цікавився проблемами духовного світу людини, її місця і ролі в державі, політиці. Як представник ліберального консерватизму І.О. Ільїн розглядав суспільство як складний і цілісний організм, насильницьке руйнування якого може призвести до непередбачуваних катаклізмів, передусім суспільно-політичного характеру. Органічне розуміння політики стало принципом підходу І.О. Ільїна до політичних проблем. На його думку, різні політичні системи, форми державного устрою розвиваються як живі організми за своїми внутрішніми законами, що зв'язують в єдине і нерозривне ціле всі елементи держави і не допускають довільних, зовнішньонасильницьких змін.

У працях І.О. Ільїна простежується оригінальна концепція держави, яку він створив на основі глибокого аналізу еволюції російської державності та її поступового виродження в XX ст. Сутність держави І.О. Ільїн визначає телеологічно. На його думку, вона полягає в тому, що всі громадяни мають, крім різних, протилежних або однакових інтересів і цілей, одну мету і один спільний інтерес. Цей інтерес може бути досягнутий лише в організованій, спільній, різноплановій творчості. Спільність мети створює спільність шляхів і засобів, що є основою політичної діяльності, адже політика — це солідарна діяльність заради єдиної і спільної мети. На думку І.О. Ільїна, об'єктивна природа держави визначається її вищою

метою, її єдиним і незмінним завданням. Це завдання полягає в охороні і організації життя людей, що належать до даного політичного союзу. Забезпечення народу і кожному індивіду його природного права на гідне життя, зовнішньо вільне і внутрішньо самостійне, організація такого життя на основах права і влади складає ту єдину, політичну мету, якій слугує держава¹. Основна природа цієї мети, тобто саме те, що робить її політичною — полягає в її єдності й спільності для всіх громадян.

І.О. Ільїн вважав величезною помилкою твердження, начебто державний інтерес складається із суми приватних інтересів і начебто на змаганні протилежних сил можна збудувати міцну державу. Мільйон хибних думок не можна “спресувати” в одну істину. Ні суспільство, ні держава не є простою сумою індивідів. Життя держави складається не арифметично, а органічно. Держава не є чимось стороннім для громадян. Вона не “десям”, поза нами, вона “живе” в самих громадянах. Державна справа починається саме там, де живе спільне, тобто таке, що для всіх важливе і всіх об’єднує.

Солідаризація інтересів приводить до того, що кожен член союзу починає розуміти нездійсненність своєї мети без здійснення чужих цілей. Особа, яка потребує вільного волевиявлення, переконується в тому, що її повноваження підтримуються виключно чужими обов’язками і заборонами, і що водночас вони обмежуються чужими повноваженнями. Всі суб’єктивні правові статуси немов би дотикаються один до одного, створюючи живу систему взаємної підтримки і обмеження. Таке співіснування переконує людей у тому, що сама форма правового зв’язку не лише однакова для всіх, а і є спільною для всіх. Так, створити розмежування і обмеження для кожних двох суб’єктів — означає встановити спільну для обох межу; більше того, це означає встановити спільний для обох орган, який вирішує, тобто правовий авторитет, який створює і застосовує право; і, нарешті, — спільне для обох правило, тобто правову норму, або кодекс норм. Інакше кажучи, організувати правопорядок означає створити єдиний спільний союз, з єдиною спільною правовою владою і єдиною спільною системою права. Саме в цьому і полягає організуюче завдання держави, в здійсненні якого всі однаково зацікавлені, тобто всі солідарні, на цій солідарності, і лише на ній тримається держава; у виявленні її і в служінні їй полягає політична діяльність².

Розглядаючи державу як різновид організованого співжиття, І.О. Ільїн наголошував, що в основі будь-якого співжиття людей має бути духовна однорідність і спільність духовної культури. Саме духовна солідарність є справжньою і реальною основою держави. Держава, за своєю основною ідеєю, є духовним союзом людей, яким притаманна зріла правосвідомість і які владно стверджують природне право в братській солідарній співпраці. “Держава, за своєю основною сутністю, — писав Ільїн, — є не що інше, як оформлена і об’єднана публічним правом батьківщина, або інакше: множина людей, зв’язаних спільністю духовної свободи, єдність на ґрунті

духовної культури і правосвідомості”³. Він розробляв вчення про так звану нормальну правосвідомість, яка має стати основою відновлення держави і права.

Держава і право, на думку І.О. Ільїна, виникають із внутрішнього, духовного світу людини, і здійснюються через правосвідомість. Держава аж ніяк не є “системою зовнішнього порядку”, що здійснюється через зовнішні вчинки людей. Зовнішні прояви політичного життя не складають саме політичне життя: зовнішній примус, заходи примусу і розправи, які державна влада буває змушена застосовувати, зовсім не визначають сутності держави. Держава твориться внутрішньо, душевно і духовно; державне життя лише відображається в зовнішніх вчинках людей, але відбувається і розвивається в їхній душі: його знаряддям, або органом, є людська правосвідомість. Розпад держави, або якого-небудь політичного ладу полягає не просто в зовнішньому безпорядку, в анархії, у вуличних погромах, у вбивствах та битвах громадянської війни. Все це лише зрілі плоди або прояви внутрішнього розпаду, що вже відбувся. Держава для І.О. Ільїна — організоване спілкування людей, які зв’язані між собою духовною солідарністю і які визнають цю солідарність не лише розумом, але підтримують її силою патріотичної любові, жертвенною волею, гідними та мужніми вчинками⁴. Вища мета держави не в тому, щоб тримати своїх громадян у покорі, пригнічувати приватну ініціативу і завоювати землі інших народів; а в тому, щоб організовувати і захищати батьківщину на основі права і справедливості, виходячи з глибини здорової правосвідомості. Для цього державі надається влада і авторитет. Цій меті держава покликана слугувати; а слугувати їй держава може лише завдяки вірній правосвідомості своїх громадян.

Продовжуючи платонівську традицію, І.О. Ільїн розглядав державу як таку, що заснована на певній ідеї. Однак держава не завжди відповідає своїй ідеї, під впливом нездорової правосвідомості держава може набувати неправильних форм. Прикладом є тоталітарні режими, що виникають у результаті революційних перетворень. Тоталітарний режим, за словами І.О. Ільїна, не є ні правовий, ні державний. Це “соціально-гіпнотична машина; це жахливе і небачене в історії біологічне явище суспільства, спяного страхом, інстинктом і злодійством, — але не правом, не свободою, не духом, не громадянством і не державою”⁵.

На думку І.О. Ільїна, тоталітарні режими не можуть довго існувати, оскільки вони спричиняють неминучі економічні катастрофи, невдоволення більшості народу. Настілки тоталітаризму тривалий час проявляються в народній свідомості. Тому одразу ж після краху тоталітарного режиму утвердження демократії неможливе, потрібен перехідний період. А в перехідний період у державі утверджується авторитарна диктатура.

І.О. Ільїн визначає відмітні риси тоталітаризму і авторитаризму. Тоталітаризм — це політичний режим, який безмежно розширив своє втручання в життя громадян, включив всю їх діяльність до сфери свого прав-

ління і примусового регулювання. В тоталітарній державі самодіяльність громадян — непотрібна і шкідлива, а свобода — небезпечна і нетерпи-ма. Є єдиний владний центр: він покликаний все знати, все передбачати, все планувати, на все вказувати. Все, що не передбачено, те заборонено. Тоталітарна держава визнає лише державний інтерес, всі ним зв'язані.

На відміну від тоталітаризму авторитаризм не претендує на тотальне державне регулювання. Він зацікавлений у розвитку самостійності та ініціативи громадян. Цей режим міцно тримає в руках лише ключові та вирішальні важелі суспільного життя, не втручаючись при цьому в приватне життя і не займаючись прискіпливою опікою. Авторитаризм не потребує величезного бюрократичного і репресивного апарату. Сутність авторитаризму не в насильстві, а у вихованні громадян, у зміцненні ролі права і господарської самостійності людини. Його головний аргумент — авторитет, а не сила.

Слід зазначити, що тогочасна російська інтелігенція переважно підтримувала толстовські ідеї “непротистояння злу насильством”⁶. По суті, ця формула була метафоричним позначенням антидержавної ідеології, що прагнула позбавити державу сили у боротьбі з нездоровою психологією народу. І.О. Ільїн висунув проти цього своє розуміння проблеми насильства, засноване на визнанні його несприятливості. Влада, вважав він, мусить мати право і обов'язок застосовувати насильство і покарання, якщо всі інші способи протистояння злу вичерпані і коли вони не привели до успіху. І.О. Ільїн розглядає владу як автономний, активний, виховний центр народної правосвідомості. Місія влади, як і права, — культурна (в широкому розумінні).

Після розпаду авторитарного режиму диктатура може набутися, за І.О. Ільїним, одну з трьох основних форм: диктатури “партійного демократа”, диктатури нечисленного колегіального органу, який буде поставлено в залежність від численного колегіального органу; одноосібної диктатури, що робить ставку на духовну силу і на характерні риси народу, який підтримує диктатора. Найкращою формою авторитарної влади при переході від тоталітарного ладу до демократії, на думку І.О. Ільїна, є одноосібна диктатура. Лише одноосібна диктатура, що стоїть над інтересами соціальних груп і партій, яка бере всю повноту відповідальності на себе, здатна перекрити дорогу хаосу, припинити “політичний, господарський і моральний розпад держави”, поставити її на шлях, що веде до свободи, самоуправління, величчя і розвитку національної культури.

І.О. Ільїн пропонував чітко розрізнити “корпоративну” та “установчу” тенденції, які тією чи іншою мірою проявляють себе в розвитку держави, одночасно взаємодоповнюючи і взаємозаперечуючи одна одну. За своєю ідеєю держава є корпорацією, але насправді вона — установа. Корпоративна тенденція відображає специфіку розвитку корпорації, заснованої на рівноправності своїх членів, що до неї вступають. Члени корпорації, мають право обирати свої владні органи, а також дезавувувати

їх, брати участь в управлінні, висувати умови участі в корпорації. “Відмітна риса корпорації в тому, — писав І.О. Ільїн, — що вона будується знизу вгору і базується на абсолютній рівноправності кожного голосу”⁷. Прототипом корпорації І.О. Ільїн вважав трудівників.

Установча тенденція пов'язана з діяльністю установи, яка побудована згори донизу і в якій яскраво виражені відносини “панування-підкорення”. Члени установи не формують стратегії і тактики її діяльності, не вирішують питання про прийняття до установи чи виключення з неї. Це компетенція невиборних і підзвітних владних органів. Замість корпоративної свободи і волевиявлення пропонується опіка і виховання установою своїх членів. Прототипами установи І.О. Ільїн називав армію, школу, лікарню.

Прихильники формальної демократії вважають, що держава тим краще організована, чим більше послідовно вона перетворюється на корпорацію. Прихильники тоталітарного режиму переконані, що держава тим краще організована, чим послідовніше виключається будь-яке самоуправління, чим більше держава перетворюється на установу. Принцип корпорації, проведений послідовно і до кінця, знищить будь-яку владу і організацію, розвалить державу і призведе до анархії. Принцип установи проведений і до кінця, знищить будь-яку людську самодіяльність, свободу особистості, призведе до каторги. Рятівним, на думку Ільїна, є лише третій шлях, на який він і вказував.

Держава мусить поєднувати в собі риси корпорації з рисами установи: вона має будуватись згори і знизу за принципом владної опіки і за принципом самоврядування. І.О. Ільїн радив політикам рахуватися насамперед з наявним у даній державі і в дану епоху рівнем народної правосвідомості, визначати по ньому те життєве поєднання установи і корпорації, яке буде найкращим “за даних умов життя”. Знайти історично найкращу комбінацію із “солідарного самоуправління і володарюючої опіки” означає правильно вирішити проблему організації державної влади. Природа державної влади визначається тією метою, задля якої вона створюється; ця мета є метою самої держави. Мета держави може бути досягнута лише за умови життєздатності останньої. Життєздатність же держави і сутність її впливу в суспільстві залежить від наявності аристократії і її ролі в цьому суспільстві. За визначенням І.О. Ільїна, аристократія — це не родовиті, впливові, заможні і привілейовані люди, а кращі люди даного суспільства: справжні патріоти, розумні, чесні, відповідальні люди, вольові такі, що мають організаторські здібності, освічені. Об'єктивна нерівність людей має визначати і різне ставлення до людей, відповідно до їх якостей. У цьому полягає соціальна справедливість. І.О. Ільїн висуває “ідею рангу”, із запровадженням якого він пов'язує ефективне функціонування державної влади.

В “ідеї рангу” І.О. Ільїна дві сторони: справжній ранг, що являє собою людські якості, і соціальний ранг — повноваження, права і обов'язки

людини, які визначаються суспільством і державою. Держава життєздатна в тому випадку, коли обидва ранги збігаються. Якщо ж цього не відбувається, то верхні сходинки соціальної драбини посідають люди нищі і негідні⁸. Це свідчить про недосконалість державної форми, про неминучу кризу держави.

І.О. Ільїн був переконаний, що сутність політики — не в тому, що громадяни борються один із одним, а в тому, що вони співробітничать; держава є різновидом не війни і безладу, а єднання і творчої співпраці; формула держави не “компроміс корисливих посягань, а збігання правових і солідарних волевиявлень”. За своєю основною сутністю держава прагне не організувати зіткнення приватних, або класових інтересів і не просто примирювати їх, але цілком виключити їх. Її життєва міцність визначається саме тією сферою інтересів і політичних актів, у межах якої боротьба в суспільстві затихає або ж зникає зовсім.

Участь народу в житті держави дає останній її силу. Держава істинно демократична в тому розумінні, що вона черпає із народу свої кращі сили і залучає його до відданої участі в своєму будівництві. Це означає, що має відбуватися постійний відбір цих сил. Не слід думати, що спосіб відбору кращих сил назавжди знайдено і що цей спосіб може бути застосований у всіх державах і в усіх народів. Єдиного мірила, єдиного зразкового способу відбору, прийнятного для всіх держав, немає і бути не може. Насправді кожен народ і в кожен епоху може і мусить знаходити той спосіб, який якнайкраще підходить і є найбільш доцільним саме для нього.

І.О.Ільїн дійшов висновку: якщо є індивідуальною держава і правосвідомість, що є основою державності, то індивідуальна і державна форма, що властива політичному союзу. Емпірично доцільна форма держави залежить від стану правосвідомості народу в дану епоху. Народ здатен виробити найкращу для себе державну форму, якщо він прагне до форми досконалої. І навпаки, запозичення чужих форм є можливим лише тоді, коли правосвідомість народу низька, коли народ не усвідомлює себе народом як єдиним цілим.

1. *Ильин И.А. О сущности правосознания / Подготовка текста и вступ. ст. И.Н. Смирнова. — М., 1993. — С.112.* 2. Там само. — С. 113, 114. 3. *Ильин И.А. Путь к очевидности. — М., 1993. — С.257.* 4. Там само. — С. 260. 5. Цит. за: *Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI—XX вв. — М., 1995. — С. 341.* 6. *Гузнов А.Г. Из научного наследия: И.А. Ильин — о государстве и демократии // Сов. гос. и право. — 1991. — № 11. — С. 134.* 7. *Ильин И.А. О сущности правосознания. — С. 121.* 8. *Ильин И.А. Наши задачи. Статьи 1948 — 1954 г. — Париж, 1956. — С. 267.*